

भारतीय संस्कृतीत ज्ञान परंपरेचे महत्व

प्रा. संतोष मेढेकर
रेणुका कालेज, बेसा, नागपूर

सारांश:

ज्ञान म्हणजे तथ्यांची जाणीव, व्यक्ती आणि परिस्थितीशी ओळख, किंवा एक व्यावहारिक कौशल्य. तथ्यांचे ज्ञान, ज्याला प्रतिज्ञेय ज्ञान असेही म्हणतात, त्याची व्याख्या अनेकदा असे सत्य मत म्हणून केली जाते जे समर्थनामुळे मत किंवा अंदाजे वेगळे असते. प्रतिज्ञेय ज्ञान हे सत्य मताचेच एक रूप आहे यावर तत्त्वज्ञानांमध्ये व्यापक सहमती असली तरी, अनेक वादविवाद समर्थनावर केंद्रित आहेत. यामध्ये समर्थन कसे समजून घ्यावे, त्याची गरज आहे की नाही, आणि त्याव्यतिरिक्त इतर काही आवश्यक आहे का, यांसारख्या प्रश्नांचा समावेश होतो. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात गेटियर प्रकरणे नावाच्या विचार प्रयोगांच्या मालिकेमुळे हे वाद अधिक तीव्र झाले, ज्यामुळे ज्ञानाच्या पर्यायी व्याख्यांना चालना मिळाली.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) ही हजारो वर्षांपासून भारतात विकसित झालेली ज्ञानाची, पद्धतीची आणि ज्ञानाची एक विशाल आणि प्राचीन भांडार आहे. त्यात विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे आणि कायदेशीर व्यवस्थेशी तिचा संबंध बहुआयामी आहे. हा पेपर भारतातील कायदेशीर व्यवस्थेच्या संदर्भात IKS चा अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती समजून घेण्याचा प्रयत्न आहे. भारतातील राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० च्या पार्श्वभूमीवर IKS हा चर्चेचा विषय आहे. विशेषतः कला, वाणिज्य आणि विज्ञान यांसारख्या पारंपारिक विद्याशाखांमध्ये या विषयाला गती मिळाली आहे. जरी कायदा विद्याशाखेला NEP च्या लागूतेपासून दूर ठेवले गेले असले तरी, कायदेशीर क्षेत्रातील आगामी विकासासाठी तयार राहणे आवश्यक आहे. म्हणूनच हा पेपर IKS आणि भारतीय कायदेशीर व्यवस्थेतील संबंधांवर चर्चा करेल.

बीज शब्द: ज्ञान, भारतीय ज्ञान, तत्वज्ञान, ज्ञानशास्त्र, नीतिशास्त्र मीमांसा

विषयाचा परिचय /भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) चा अर्थ:

IKS हा शब्द विशिष्ट क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही तर तो एक व्यापक शब्द आहे ज्यामध्ये भारतात विकसित झालेल्या, विकसित झालेल्या, सरावलेल्या, विसरलेल्या किंवा विचार केलेल्या विविध राजवटींचा समावेश आहे. तो ज्ञानाचे भारतीयीकरण करण्याचा दावा करतो.

IKS म्हणजे भारतात उद्भवलेल्या आणि विकसित झालेल्या संचयी ज्ञान संपत्तीचा संदर्भ देते. यामध्ये समाविष्ट आहे परंतु इतकेच मर्यादित नाही:

तात्विक परंपरा: जसे की वेदांत, योग, सांख्य, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि चार्वाक, जे तत्वज्ञान, ज्ञानशास्त्र, नीतिशास्त्र आणि तर्कशास्त्रात खोलवर जातात.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान: गणित (उदा. शून्याची संकल्पना, दशांश प्रणाली, बीजगणित, त्रिकोणमिती), खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र (आयुर्वेद, सिद्ध, युनानी, सोवा-रिग्पा), धातूशास्त्र, वास्तुकला (वास्तुशास्त्र) आणि अभियांत्रिकी यांचा समावेश आहे.

कला आणि संस्कृती: साहित्य (वैदिक साहित्य, महाकाव्ये, शास्त्रीय संस्कृत साहित्य), संगीत, नृत्य, नाटक आणि पारंपारिक हस्तकला.

सामाजिक आणि शासन पद्धती: अर्थशास्त्र आणि विविध स्मृतींसारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये आढळणारे शासन, न्याय आणि सामुदायिक जीवनाचे तत्व यांचा समावेश आहे.

जग समजून घेण्यासाठी त्याच्या समग्र, परस्परसंबंधित आणि अनेकदा आध्यात्मिक दृष्टिकोनाद्वारे ज्ञान वैशिष्ट्य आहे. ते व्यक्ती, समाज आणि निसर्ग यांच्यातील सुसंवादावर भर देते आणि अनेकदा वेगवेगळ्या विषयांना एकत्रित करते.

संशोधन पद्धती:

लेखकाने प्रामुख्याने इतर लेखकांनी प्रकाशित केलेल्या पुस्तके, वर्तमानपत्रातील लेख आणि पेपर्समध्ये उपलब्ध असलेल्या स्रोतांवर अवलंबून राहून काम केले आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची उद्दिष्ट्ये:

भारतीय ज्ञान प्रणाली सध्याच्या सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सर्वांगीण आरोग्य, मानसशास्त्र, न्यूरोसायन्स, निसर्ग, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यासह अनेक क्षेत्रांमध्ये अधिक अभ्यासाला प्रोत्साहन देण्याचा आणि तो सुलभ करण्याचा प्रयत्न करते. भूतकाळापासून शिकणे आणि भारतीय ज्ञान प्रणालींना एकत्रित करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट्य म्हणजे ज्ञान हस्तांतरणाची अखंड परंपरा आणि एक विशिष्ट दृष्टिकोन (भारतीय दृष्टी) असलेल्या आपल्या प्राचीन ज्ञान प्रणालींचा उपयोग करून भारत आणि जगासमोरील सध्याच्या आणि उदयोन्मुख समस्यांचे निराकरण करणे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे स्वरूप:

IKS चे स्वरूप अनेक प्रमुख वैशिष्ट्यांद्वारे वर्णन केले जाऊ शकते:

समग्र आणि परस्परसंबंधित IKS ज्ञानाला एकात्मिक संपूर्ण म्हणून पाहते, जिथे वेगवेगळ्या विषय वेगळ्या नसून एकमेकांशी जोडलेले असतात. उदाहरणार्थ, आयुर्वेद शारीरिक आरोग्याला मानसिक कल्याण आणि पर्यावरणीय घटकांशी जोडतो.

अनुभवात्मक आणि व्यावहारिक: आयकेएसचा बराचसा भाग थेट निरीक्षण, प्रयोग आणि व्यावहारिक वापरावर आधारित आहे, ज्यामध्ये ज्ञान बहुतेकदा मौखिक परंपरा आणि प्रत्यक्ष शिक्षणाद्वारे प्रसारित केले जाते.

नैतिक आणि मूल्य-केंद्रित: नीतिमत्ता, नैतिकता (धर्म) आणि मानवी मूल्ये आयकेएसच्या अनेक शाखांमध्ये केंद्रस्थानी आहेत, जी केवळ वैयक्तिक आचरणच नव्हे तर सामाजिक संरचना आणि प्रशासनाचे मार्गदर्शन करतात.

शाश्वत आणि सुसंवादी: अनेक आयकेएस तत्त्वे शाश्वत जीवन, पर्यावरणीय संतुलन आणि निसर्गाशी सुसंवाद वाढवतात, जे पर्यावरणीय परस्परसंबंधाची सखोल समज प्रतिबिंबित करतात.

विकसित आणि अनुकूल: प्राचीन परंपरांमध्ये मूळ असले तरी, आयकेएसने कालांतराने विकसित होण्याची आणि जुळवून घेण्याची क्षमता प्रदर्शित केली आहे, मुख्य तत्त्वे टिकवून ठेवताना नवीन अंतर्दृष्टी समाविष्ट केली आहे.

वैविध्यपूर्ण आणि बहुलवादी: भारताच्या विशाल भौगोलिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे आयकेएसमध्ये समृद्ध बहुलवाद निर्माण झाला आहे, ज्यामध्ये विविध विचारसरणी आणि प्रादेशिक पद्धती सहअस्तित्वात आहेत.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची व्याप्ती: आयकेएसची व्याप्ती विस्तृत आहे, जी मानवी प्रयत्न आणि समजुतीच्या जवळजवळ सर्व पैलूंना व्यापते.

शिक्षण: आधुनिक उपक्रमांचा उद्देश आयकेएसला समकालीन अभ्यासक्रमात समाकलित करणे आहे जेणेकरून अधिक समग्र आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या संबंधित शिक्षण प्रदान करता येईल.

आरोग्यसेवा: आयुर्वेदासारख्या पारंपारिक औषध प्रणालींचा सराव आणि संशोधन सुरूच आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान: गणित, खगोलशास्त्र आणि धातुशास्त्रातील ऐतिहासिक योगदानांचा त्यांच्या समकालीन प्रासंगिकतेसाठी आणि प्रेरणेसाठी अभ्यास केला जात आहे.

कला आणि मानवता: भारतीय कला, भाषा, साहित्य आणि तात्विक परंपरांचे जतन आणि प्रचार करणे.

पर्यावरणीय शाश्वतता: शाश्वत पद्धती आणि पर्यावरणीय संवर्धनातील अंतर्दृष्टीसाठी आयकेएसमधील तत्त्वांचा शोध घेतला जात आहे.

शासन आणि कायदा: न्याय, राज्यकला आणि सामाजिक व्यवस्थेच्या प्राचीन भारतीय संकल्पना समजून घेणे.

निष्कर्ष / समाजाच्या संदर्भात भारतीय ज्ञान प्रणाली:

भारतीय ज्ञान प्रणाली पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पद्धतशीरपणे हस्तांतरित केले जाते. ही केवळ एक प्रथा नसून, ती एक संघटित प्रणाली आणि ज्ञान हस्तांतरणाची एक पद्धत आहे. वैदिक साहित्य, उपनिषदे, वेद आणि उपवेद हे भारतीय ज्ञान प्रणालीचा पाया आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, किंवा NEP-2020, कालातीत भारतीय ज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाच्या समृद्ध वारशाला आपले मार्गदर्शक तत्त्व मानते. भारताच्या ज्ञान, विज्ञान आणि जीवन दर्शनाच्या ज्ञान प्रणाली अनुभव, निरीक्षण, प्रयोग आणि सखोल विश्लेषणातून विकसित झाल्या आहेत. आपले शिक्षण, कला, प्रशासन, कायदा, न्याय, आरोग्य, उत्पादन आणि वाणिज्य या सर्वांना या प्रमाणीकरण आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या वारशाने स्पर्श केला आहे. याचा प्रभाव भारताच्या शास्त्रीय आणि इतर भाषांवर पडला आहे, ज्या सर्जनशील, मौखिक आणि साहित्यिक परंपरांद्वारे हस्तांतरित झाल्या. यात प्राचीन भारताचे ज्ञान, त्याची उपलब्धी आणि अडचणी, तसेच पर्यावरण, आरोग्य, शिक्षण आणि खरोखरच अस्तित्वाच्या प्रत्येक पैलूच्या संदर्भात भारताच्या भविष्यातील उद्दिष्टांची समज यांचा समावेश आहे.

ज्ञानाच्या व्याख्या:

ज्ञान हे ओळख, जाणीव, आकलन किंवा परिचयाचे एक रूप आहे. यामध्ये अनेकदा अनुभवातून मिळालेल्या माहितीचा ताबा असतो, आणि ते एक संज्ञानात्मक यश किंवा वास्तवाशी असलेला ज्ञानमीमांसक संपर्क म्हणून समजले जाऊ शकते, जसे की 'एखादा शोध लावणे', अनेक शैक्षणिक व्याख्या विशिष्ट तथ्ये मानण्याच्या स्वरूपातील प्रतिज्ञात्मक ज्ञानावर लक्ष केंद्रित करतात, जसे की 'मला माहित आहे की डेव्ह घरी आहे', ज्ञानाच्या इतर प्रकारांमध्ये व्यावहारिक क्षमतेच्या स्वरूपातील 'कौशल्य-ज्ञान', जसे की 'तिला पोहायला येते', आणि पूर्वीच्या थेट अनुभवावर आधारित ज्ञात वस्तूशी असलेल्या परिचयाच्या स्वरूपातील 'परिचयाद्वारे ज्ञान', जसे की एखाद्या व्यक्तीला वैयक्तिकरित्या ओळखणे, यांचा समावेश होतो.

ज्ञान हे अनेकदा एखाद्या व्यक्तीची अवस्था म्हणून समजले जाते, परंतु ते लोकांच्या गटाचे वैशिष्ट्य म्हणून गटज्ञान, सामाजिक ज्ञान किंवा सामूहिक ज्ञान म्हणून देखील संदर्भित केले जाऊ शकते, काही समाजशास्त्रे ज्ञानाला एक व्यापक सामाजिक घटना मानतात जी संस्कृतीसारखीच आहे. ही संज्ञा दस्तऐवजांमध्ये संग्रहित ज्ञानासाठी देखील वापरली जाऊ शकते, जसे की 'ग्रंथालयात असलेले ज्ञान, किंवा तज्ञ प्रणालीचा ज्ञानकोश, ज्ञान हे बुद्धिमत्तेशी जवळून संबंधित आहे, परंतु बुद्धिमत्ता ही माहिती मिळवण्याची, त्यावर प्रक्रिया करण्याची आणि तिचा वापर करण्याची क्षमतेबद्दल अधिक आहे, तर ज्ञान हे एखाद्या व्यक्तीकडे आधीपासून असलेल्या माहिती आणि कौशल्यांशी संबंधित आहे.

ज्ञानाच्या सामान्य वैशिष्ट्यांबद्दल सहमती असूनही, त्याची नेमकी व्याख्या विवादास्पद आहे. काही व्याख्या केवळ ज्ञानाच्या सर्वात प्रमुख वैशिष्ट्यांवर लक्ष केंद्रित करतात जेणेकरून एक व्यावहारिकदृष्ट्या उपयुक्त वैशिष्ट्य दिले जाईल. ज्ञानाचे विश्लेषण नावाचा दुसरा दृष्टिकोन, अशा अटीची यादी करून एक सैद्धांतिकदृष्ट्या अचूक व्याख्या देण्याचा प्रयत्न करतो, ज्या वैयक्तिकरित्या आवश्यक आणि एकत्रितपणे पुरेशा आहेत, जसे रसायनशास्त्रज्ञ नमुन्याचे विश्लेषण करतात.

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारताची ज्ञान, पद्धती आणि ज्ञानाची विशाल, वैविध्यपूर्ण वारसा आहे, ज्यामध्ये तत्वज्ञान, विज्ञान (गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र), कला (संगीत, नृत्य, शिल्पकला), शासन आणि शाश्वत जीवन यांचा समावेश आहे, जे वेद आणि उपनिषदांसारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये रुजलेले आहे, समग्र विकास आणि समस्या सोडवण्यासाठी पारंपारिक ज्ञानाला आधुनिक शिक्षणाशी जोडण्याचा उद्देश आहे. ते सांस्कृतिक ओळख, शाश्वतता, आंतरविद्याशाखीय अभ्यास आणि व्यावहारिक अनुप्रयोगावर भर देते, निसर्ग आणि सामाजिक कल्याणाशी सुसंवाद वाढवते.

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे परिणाम/ फायदे:

मूलभूत ग्रंथ: मौखिक परंपरांसह वेद, उपनिषद, इतिहास, पुराण आणि आगमामधून काढले जातात.

समग्र दृष्टिकोन: जीवनातील आध्यात्मिक, वैज्ञानिक आणि व्यावहारिक पैलू एकत्रित करते, ज्ञान एकमेकांशी जोडलेले म्हणून पाहते.

मुख्य विषय: आयुर्वेद, योग, संस्कृत, वैदिक गणित, भारतीय खगोलशास्त्र, वास्तुकला, भाषाशास्त्र, कला सादरीकरण आणि बरेच काही समाविष्ट आहे.

ज्ञान, विज्ञान, जीवन दर्शन: शुद्ध ज्ञान (ज्ञान), उपयोजित विज्ञान (विज्ञान) आणि जीवन तत्वज्ञान (जीवन दर्शन) यांचा समावेश आहे.

आधुनिक प्रासंगिकता आणि उद्दिष्टे: शिक्षणाचे वसाहतीकरण रद्द करणे पाश्चात्य प्रभाव कमी करणे आणि भारताच्या अद्वितीय वारशाला समकालीन अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे हे उद्दिष्ट आहे, जसे की भारताच्या शिक्षण मंत्रालयाने प्रोत्साहन दिले आहे.

समस्या सोडवणे: आधुनिक आव्हानांना प्राचीन तत्त्वे (शाश्वत पद्धतींसारखी) लागू करते.

सांस्कृतिक जतन: भारताच्या समृद्ध भूतकाळाशी ओळख, अभिमान आणि सातत्य वाढवते.

नवोपक्रम: पारंपारिक पद्धतींना नवीन तंत्रज्ञानासह एकत्रित करून संशोधन आणि नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देते.

थोडक्यात, भारतीय ज्ञान प्रणाली ही एक व्यापक चैकट आहे जी भारताच्या प्राचीन बौद्धिक आणि सांस्कृतिक वारशाचे पुनरुज्जीवन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० शी सुसंगत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- 1) बी. महादेवन, विनायक आणि नागेंद्र यांचे ' भारतीय ज्ञान प्रणालीचे परिचय'
- 2) अवधेश के. सिंग आणि कपिल कपूर यांचे 'इंडियन नॉलेज सिस्टीम्स (खंड १ आणि २)', 3) धीरज मलहोत्रा यांचे 'इंडियन नॉलेज सिस्टीम्स (आयकेएस) : 'शहाणपण आणि नाविन्याचा वारसा',
- 4) प्रो. मीरा द्विवेदी भारतीय ज्ञान-परंपरा में पर्यावरणन एवं परिस्थितिकी
- 5) डॉ.एन.एम.खंडेलवाल, डॉ.प्रतापसिंह चौहान,'भारतीय ज्ञान प्रणाली (भारतीय ज्ञान परंपरा)'